

نقش خاندان رشیدیان در فرایند سیاست و قدرت

(۱۳۲۰-۱۳۳۲ ش)

محمد کلهر^۱

علیرضا دارابی^۲

چکیده

حضور مؤثر خاندان‌های متنفذ در تحولات سیاسی تاریخ معاصر ایران، امری بدیهی است. به رغم دیکتاتوری رضاشاه این خاندان‌ها به حیات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی خود در دوره پهلوی ادامه دادند. یکی از این خاندان‌ها که دارای قدرت زیادی بود خاندان رشیدیان بود. خاندان نوظهور تاجر مسلک رشیدیان به واسطه وابستگی به سفارت‌خانه انگلیس به یکی از خاندان‌های متنفذ و مقتدر سیاسی، اقتصادی عصر پهلوی تبدیل شد. حضور پنهان و پیدای خاندان رشیدیان در کودتاهای سوم اسفند ۱۲۹۹ ش و ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ش نه تنها بر پیدایش سلسله پهلوی تأثیر گذاشته؛ بلکه سبب پایایی این سلسله در دوران پهلوی دوم گردید. حضور فعال رشیدیان‌ها در کودتای ۲۸ مرداد، سبب پیدایش روابط انتفاعی دوجانبه میان ایشان با پهلوی دوم و دربار او گردید. بررسی خاستگاه قدرت خاندان رشیدیان به عنوان یکی از رابطان و عوامل پیدایش، دوام و قوام سلسله پهلوی در مرحله اول و در مراحل بعد به بررسی عملکرد سیاسی این خاندان از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۸ و از ۱۳۲۸ تا ۱۳۳۲ در دو بخش مجزا پرداخته و در نهایت به نقش رشیدیان‌ها در کودتای ۲۸ مرداد پرداخته می‌شود. هدف از نوشتن و پرداختن این مقاله بر آن است تا با بهره‌مندی از روش تحلیلی-تاریخی و استفاده از کتب و اسناد مربوط به خاندان رشیدیان، خاستگاه قدرت و جایگاه ایشان را در فرایند سیاست عصر پهلوی تبیین نماید و نقش و سرانجام افراد تأثیرگذار در حکومت پهلوی را با توجه به اسناد مختلف بررسی نماید.

واژه‌های کلیدی: خاندان رشیدیان، سلسله پهلوی، سفارت‌خانه انگلیس، کودتای ۲۸ مرداد.

^۱. استادیار گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی شهر ری

^۲. کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه خوارزمی، پژوهشگر مرکز پژوهش و سنجش افکار صدا و سیما

Darabi1356@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۱/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۰۲/۲۸

مقدمه

خانندان ذی‌نفوذ رشیدیان یکی از مهم‌ترین گروه‌های ذی‌نفوذ را بعد از شهریور ۱۳۲۰ ش در ایران ایجاد کردند. گروه‌های ذی‌نفوذ به گروه‌هایی اطلاق می‌گردد که مستقیماً قصد کسب قدرت سیاسی را نداشته بلکه درصدد نفوذ بر قدرت سیاسی هستند. ایشان معمولاً برای پیشبرد منافع خود، توسط گروه‌های فشار و از طرق لابی‌گری، تبلیغ، تهدید و تظاهرات به مقاصد خود دست می‌یابند. (رابرتسون، ۱۳۷۵: ۲۵۸، ۲۵۷، آقا بخشی، ۱۳۷۹: ۴۶۴ و ۲۸۰) رشیدیان ها طی دوران حیات سیاسی خود، از تمام راه‌های اعمال نفوذ، سود جستند بررسی نقش ایشان به‌عنوان یک گروه ذی‌نفوذ در کودتای ۲۸ مرداد، می‌تواند، سبب انکشاف روش‌های اعمال نفوذ، این گروه‌ها در تاریخ معاصر ایران گردد. تاکنون در خصوص روش‌های اعمال نفوذ رشیدیان ها پژوهش مستقلی سامان نیافته است؛ زیرا به جز دو گزارش قابل تأمل وودهاوس و کرومیت روزولت مأموران سرویس‌های اطلاعاتی انگلیس و امریکا منبع قابل توجه دیگری در خصوص شیوه‌های اعمال نفوذ رشیدیان ها در دست نیست. این پژوهش درصدد است تا گوشه‌ای از روش‌های اعمال نفوذ خانندان رشیدیان را طی سال‌های ۱۳۲۰، ۱۳۳۲ ش بررسی نماید.

روش اسنادی (Documentary method) روش‌های اسنادی در زمره روش‌ها با سنجه‌های غیر مزاحم و غیر واکنش به شمار می‌آید. روش اسنادی به روشی گفته می‌شود که معمولاً در آن تحقیق بر روی اسناد و کتب و... صورت می‌گیرد و در روش‌های تاریخی کاربرد دارد.

خاستگاه قدرت خاندان رشیدیان

گسترش نفوذ سیاسی، اقتصادی غرب در ایران عصر قاجار، تأثیرات ژرفی در روند پیدایش، خاندان‌های متنفذ و مقتدر برجای نهاد، نزدیکی و ارتباط با انگلیس و یا روسیه، به یکی از مؤلفه‌های پیدایش خاندان متنفذ و مقتدر تبدیل شد. خاندان آنگلو فیل رشیدیان نیز از این قاعده مستثنی نبودند. روایات متعددی از پیشینه حبیب‌الله رشیدیان موجود است که وی را از خدمه و یا درشکه‌چی سفارت انگلیس معرفی کرده‌اند. (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹: ۴۱۹ / ۳؛ فرمانفرمایان، ۱۳۷۸: ۱/۱۶۹؛ فردوست، ۱۳۷۰ / ۲: ۳۳۹) همین شغل نه‌چندان مهم، سبب حضور مؤثر وی در کودتای ۱۲۹۹ ش گردید. کما این‌که سید ضیاء توسط حبیب‌اله رشیدیان به انگلیسی‌ها معرفی گردید. رشیدیان بعد از کودتا رابط میان رضاخان و انگلیسی‌ها شد، وی در این دوران هم با لباس درویشی در میان عشایر به سود انگلیسی‌ها تبلیغ می‌کرد. (فردوست، همان: ۲/۳۴۰؛ خامه‌ای، بی‌تا، ۲۱۵) اگرچه رشیدیان بنابر منویات انگلیسی در به سلطنت رسانیدن رضاخان شرکت کرد، اما سابقه دوستی وی با سید ضیاء و اطلاعاتش در خصوص چگونگی معرفی شدن رضاخان توسط حبیب‌الله خان عین‌الملک به اردشیر ریپوتر جی و سایر اسرار سلطنتش منجر به ناخرسندی رضاشاه از رشیدیان و حبسش به مدت یازده سال در زندان قصر گردید (فراهانی، ۱۳۸۵: ۱/۷۳؛ رشیدیان‌ها، همان: ۱/۳۶۶، خامه‌ای، بی‌تا: ۲۱۴) حبیب‌الله رشیدیان بعد از وقایع شهریور ۱۳۲۰ ش، با احترام تمام از زندان آزاد شد و همراه پسرانش شروع به تبلیغ به سود سید ضیاء و زمینه‌سازی برای ورود وی به ایران کرد. (خامه‌ای، همان: ۲۱۵) بدین ترتیب با ورود قوای انگلیسی به ایران، خاندان آنگلو فیل رشیدیان رسماً وارد حیات سیاسی و اقتصادی ایران گردید.

عملکرد سیاسی خاندان رشیدیان از ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۸

حبیب‌الله رشیدیان دارای سه پسر به نام‌های قدرت الله، سیف‌الله، اسدالله بود. اسدالله رشیدیان (۱۳۵۸ ° ۱۲۹۸) کوچک‌ترین برادر بود و بر دیگران رجحان داشت. قدرت الله و سیف‌الله به دنبال تجارت رفتند و چندین سینما در تهران دایر کردند؛ اما اسدالله دوست نزدیک محمدرضا پهلوی به سیاست گرایش یافت (عاقلی، ۱۳۸۰: ۲/۷۲۲؛ نظری، ۱۳۸۸: ۳۸۹؛ لپینگ، ۱۳۸۵: ۵۲)

برادران رشیدیان در طی جنگ جهانی دوم، رسماً جزء وابستگان سفارت انگلیس در تهران بودند. ایشان با حمایت انگلیس تمام امور بازرگانی انگلیسی‌ها در ایران را در اختیار گرفتند. انگلیسی‌ها هر بار ده‌ها میلیون تومان به بازارهای تهران و سایر شهرهای تحت اشغال برای ارتش خود خرید می‌کردند. تمام این خریده‌ها از طریق رشیدیان‌ها انجام می‌شد. ایشان هم در این میان چندین درصد سود برای خود در نظر می‌گرفتند. برادران رشیدیان همچنین مجوز وارد کردن قماش انگلیسی به ایران را به دست آوردند. فروش قماش انگلیسی در بازار سیاه ثروت هنگفتی در اختیار ایشان قرار داد. (فرمانفرمایان، ۱۳۷۸: ۱/۱۶۹؛ نجمی، ۱۳۷۷: ۲۷۹) بدین ترتیب برادران رشیدیان عوامل اصلی انگلستان در ایران معرفی شدند. (گازیورسکی، ۱۳۷۳: ۱۵۹)

اولین کنش سیاسی اسدالله رشیدیان و برادرانش در تلاش ایشان برای ورود سید ضیاء به ایران ظاهر شد، اسدالله رشیدیان بنابر خواسته سفارت انگلیس در سال ۱۳۲۲ ش با گروه استقبال از سید ضیاء، به قصرشیرین رفت، وی را با تشریفات کامل وارد تهران کرد و برای او خانه مجللی در فیشرآباد

مقابل باشگاه فرانسوی‌ها تهیه کرد. این خانه به مهم‌ترین کانون عوامل انگلیس در تهران تبدیل شد. هزینه سید ضیاء از طریق اسدالله رشیدیان از سفارت انگلیس تهیه می‌شد (فرمانفرمائی‌ان، ۱۳۷۸: ۲/۷۹ و ۱۷۰-۱/۱۶۹؛ نورالدین کیا، ۱۳۷۷: ۱۱۰-۱۰۹)

حزب وطن که توسط عوامل انگلیس در سال ۱۳۲۲ ش قبل از ورود سید ضیاء به ایران و به‌منظور مبارز با حزب توده تأسیس شده بود، رهبری سید ضیاء را پذیرفت. اسداله رشیدیان نیز یکی از کنش‌گران اصلی حزب وطن گردید. وی با تطمیع نمایندگان مجلس و استخدام لمپن‌ها جهت زدوخوردهای خیابانی حزب وطن را به یکی از مهم‌ترین احزاب سیاسی تبدیل کرد. (لنچافسکی، ۱۳۵۱: ۳۰۶؛ باطیرانی، ۱۳۷۶: ۴۶۲/۲؛ لپینگ، ۱۳۸۵: ۸۲)

سوءاستفاده برادران رشیدیان، از مجوز فروش قماش دولتی که با حمایت دولت ساعد (۱۳۲۳ ش) و حمایت‌های سید ضیاء صورت گرفت و بر قدرت مالی حزب وطن افزود، سبب ناخرسندی محافل سیاسی مخالف انگلیس و اتحادیه‌های کارگری گردید. (الموتی، ۱۹۹۰: ۱/۱۰۶؛ طاهر احمدی، ۱۳۷۹: ۲۵۸) نزدیکی دولت قوام به شوروی سبب توطئه عوامل آنگلو فیل علیه دولت قوام گردید. از این‌رو مظفر فیروز که زمانی عضو حزب وطن و از نزدیکان سید ضیاء بود و اینک، از نزدیکان قوام بود، دستور دستگیری عوامل آنگلو فیل از جمله رشیدیان را صادر کرد. حبیب‌الله رشیدیان دستگیر و پسرانش تحت تعقیب قرار گرفتند (الموتی، ۱۹۹۰: ۵۰۸ و ۴۱۴۰/۴۱۵؛ تربتی سنجابی، ۱۳۷۵: ۸۴) مقابله برادران رشیدیان با عوامل حزب توده تا سال ۱۳۲۷ ش ادامه یافت. ایشان در خرداد ۱۳۲۷ ش

به تجدید سازمان حزب وطن در قادیکلا مازندران پرداختند تا مانع گسترش نفوذ حزب توده در منطقه گردند (تفرشی، ۱۳۷۱: ۶۰/۲) ترور ۱۵ بهمن ۱۳۲۷ ش سبب نزدیکی محمدرضا پهلوی به امریکا و ناخرسندی عوامل آنگلو فیل از جمله خاندان رشیدیان گردید. کما این که حبیب الله رشیدیان با حضور در قهوه فروشی آی تبا، از مقابله سیاسی قریب الوقوع آنگلو فیل های ایران با نفوذ سیاست امریکا داد سخن می داد (همان: ۳۰۱ و ۲/۲۹۶) وی در تیر ۱۳۲۸ ش با افشای قرارداد گس^۵ گلشائیان از افزایش نفوذ انگلیس در ایران ابراز خشنودی کرد (تفرشی، ۱۳۷۱: ۲۳۲/۲) اگرچه سیاست حمایت از انگلیس توسط خاندان رشیدیان تا جنبش ملی شدن صنعت نفت بی وقفه ادامه یافت اما با شروع جنبش ملی شدن نفت فعالیت های رشیدیانها وارد مرحله جدیدی شد.

عملکرد سیاسی خاندان رشیدیان از ۱۳۲۸ تا ۱۳۳۲ ش

مسئله نفت سبب تغییر دیدگاه عوامل آنگلو فیل از مقابله با نفوذ امریکا در ایران به مبارزه علنی با رهبران جبهه ملی در مجلس شانزدهم گردید. سفرهای برادران رشیدیان به لندن و دیدارهای ایشان با مأمورین MI6 از هتل گراوند هاوس افزایش یافت. (لپینگ، ۱۳۸۵: ۵۲) انگلیسی ها که به قدرت رسیدن مصدق را قریب الوقوع می دانستند به برادران رشیدیان دستور دادند تا سیاست نزدیکی به امریکا را در پیش گیرند. در سال ۱۳۲۹/ ۱۹۵۰ م، برادران رشیدیان با راجر بلاک، مأمور سیا در ایران تماس گرفتند. راجر بلاک در اواخر سال ۱۳۲۹ ش / ۱۹۵۰ م، برادران رشیدیان را بانام مستعار «برادران بوسکو» به کرومیت روزولت معرفی کرد. روزولت بعد از دیدار با برادران رشیدیان در یکی از مخفیگاه های امن خارج از تهران، ایشان

را تاجر مسلک و متنفذ توصیف کرد. رشیدیان‌ها در این دیدار، به قدرت رسیدن مصدق را قریب‌الوقوع دانستند. ایشان معتقد بودند که اتحاد خطرناکی میان مصدق، روحانیون و حزب توده، در شرف تکوین است. پیش‌بینی رشیدیان‌ها مبنی بر به قدرت رسیدن مصدق در سال ۱۳۳۰ ش/۱۹۵۱ م، سبب توجه ویژه روزولت به هوش سیاسی اسدالله رشیدیان و تشکیلات منسجم ایشان شد. از این‌رو روزولت، برادران رشیدیان را به امریکا دعوت کرد. ایشان نیز مخفیانه وارد امریکا شدند. رشیدیان‌ها بعد از جلسات متعدد با مأمورین سیا با حمایت‌های روزولت توسط آلن دالس، به استخدام سیا درآمدند. (روزولت، ۱۳۵۹: ۸۴-۸۷)

ناکامی هریمن در جلب نظر مصدق در تابستان ۱۳۳۰ ش (ذبیح، ۱۳۷۰: ۲۵۷° ۲۵۵) سبب نزدیکی سیاست امریکا به انگلیس شد. روزولت نیز ضمن یکی از جلسات خود با برادران رشیدیان در تهران، جویای اوضاع سیاسی ایران شد. رشیدیان‌ها ضمن ناخرسندی از حمایت دموکرات‌ها از مصدق موقعیت را برای عملیات علیه مصدق مناسب ارزیابی کردند. ایشان عملیات علیه مصدق را به‌واسطه حمایت افسران ارشد ارتش و مردم از شاه موفقیت‌آمیز می‌دانستند. رشیدیان‌ها همچنین یادآور شدند که بعد مأموریت موفقیت‌آمیز علیه مصدق تماس خود را با سیا قطع خواهند کرد. (روزولت، ۱۳۵۹: ۱۰۱° ۱۰۰ و ۹۷) به نظر می‌رسد طرح قطع رابطه با سیا بعد از عملیات موفقیت‌آمیز علیه مصدق، از سوی انگلیسی‌ها به برادران رشیدیان ابلاغ‌شده باشد؛ زیرا بعد از آن‌که انگلیسی‌ها به حمایت آمریکایی‌ها نیاز شدید پیدا کردند و برادران رشیدیان را در آبان ۱۳۳۰ ش / نوامبر ۱۹۵۱ م رسماً در اختیار سیا قرارداداند. (گازیوروسکی، ۱۳۶۸: ۳۳) دیگر برادران

رشیدیان سخن از قطع رابطه با سیا به میان نیاوردند. عملیات موردنظر برادران رشیدیان، همان عملیات چکمه بود که ایشان «کلید اصلی» آن محسوب می‌شدند. طرح این عملیات حمله نظامیان انگلیسی به آبادان در تابستان ۱۳۳۰ ش بود. دولت کارگری انگلیس در این طرح دریا دار مرتضی دفتری فرمانده پایگاه دریایی در خرمشهر و پدرزن اسدالله رشیدیان را با خود همراه کرده بودند. سرانجام این طرح، به علت امکان شکست حزب کارگر در انتخابات آتی در صورت حمله نظامی به ایران، اجرا نشد. (وودهاوس، ۱۳۶۴: ۲۲-۲۰؛ مصدق، ۱۳۶۹: ۱۶۰) برادران رشیدیان از سال ۱۳۳۰ ش فعالیت گسترده ای‌ای را به منظور ایجاد اختلاف میان رهبران جبهه ملی آغاز کردند (گازیوروسکی، ۱۳۶۸: ۱۶۲-۱۶۱). این فعالیت بعد از قیام ۳۰ تیر ۱۳۳۱ ش. به جدایی برخی از سران جبهه ملی از جمله مکی و بقایی از مصدق انجامید. (کاتم، ۱۳۷۱: ۳۵۳-۳۵۲)

انشعاب در جبهه ملی به توطئه‌های بی‌وقفه برادران رشیدیان علیه مصدق افزود. ایشان در شهریور ۱۳۳۱ ش. بنابر تعالیم سفارت انگلیس، درصدد سرنگونی مصدق برآمدند. بنابر ادعای کیانوری، طرح سرنگونی دولت مصدق از طریق حمله لشکر گارد شاهنشاهی به تهران، توسط سرهنگ مبشری از رهبران سازمان افسری حزب توده کشف و از طریق مریم فیروز دختردایی دکتر مصدق، به اطلاع مصدق رسید. دکتر مصدق نیز ابتدا در شهریور ۱۳۳۱ ش دستور انحلال لشکر گارد شاهنشاهی و تقسیم آن به سه تیپ را صادر کرد. (کیانوری، ۱۳۷۲: ۲۴۸) سپس در ۲۱ مهر ۱۳۳۱ ش. دستور دستگیری سرلشکر عبدالحسین حجازی آجودان مخصوص شاه، سرلشکر فضل‌الله زاهدی و رشیدیان ها را به اتهام کمک به کسب

سفارت خانه خارجی برای ساقط کردن دولت را صادر کرد. از این افراد به جزء سرلشکر زاهدی^۵ به علت مصونیت پارلمانی^۶ همگی دستگیر شدند. متعاقب دستگیری رشیدیان^۷ و محرز شدن اتهامات وارده مبنی بر دخالت انگلیس در امور داخلی ایران، دولت مصدق در ۳۱ مهر ۱۳۳۱ ش. با انگلیس قطع رابطه سیاسی کرد. (الموتی، ۱۹۹۰: ۲۸۲ و ۶/۲۶۴؛ نجاتی، ۱۳۶۴: ۲۲۹؛ کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۲۰۶؛ ذبیح، ۱۳۷۰: ۲۶۴) با دستگیری حبیب الله رشیدیان و پسرانش اسدالله و قدرت الله، تمامی دفاتر و نوشتجات مشکوک ایشان در تجارت خانه قدرت الله لاک و مهر شده به شهربانی فرستاده شد.

در ۲۲ مهر ۱۳۳۱ ش. اسدالله و قدرت الله رشیدیان در شکوائیه ای از فرمانداری نظامی تهران، خطاب به ریاست شهربانی متذکر شدند که: «چون مطابق قانون نمی توان اشخاص را بیشتر از ۲۴ ساعت در بازداشت نگاه داشت و مدت بازداشت این جانبان از ۲۴ ساعت گذشته و دلیل آن گفته نشده است» برادران رشیدیان خواهان مشخص شدن علت بازداشت خود شدند. ایشان همچنین آزادی سریع پدرشان حبیب الله رشیدیان را خواستار شدند. (رشیدیان ها، ۱۳۸۹: ۱/۱-۲) در ۲۴ دی ۱۳۳۱ ش بهداری زندان موقت، اجازه معاینه حبیب الله رشیدیان را صادر کرد همچنین دکتر سعید حکمت رئیس اداره پزشکی قانونی^۸ از عوامل کودتای ۲۸ مرداد^۹ در نام هایی به فرمانداری نظامی خواهان تسهیل آزمایش ها و معاینات حبیب الله رشیدیان در خارج از زندان موقت شد. سرانجام سرتیپ افشار طوس، فرماندار نظامی تهران در صورت فراهم نبودن تجهیزات معاینه حبیب اله رشیدیان در زندان شهربانی با معالجه وی در خارج از زندان موقت موافقت

کرد. (همان: ۵-۷) رقیه رشیدیان همسر حبیب الله و مادر اسدالله و قدرت الله در نامه‌ای به دکتر مصدق مورخ ۱۱ بهمن ۱۳۳۱ ش خواهان آزادی همسر و پسران خود شد. متعاقب این درخواست، اسدالله و قدرت الله در نامه‌ای به فرمانداری نظامی، علت بازداشت خود را «اتهام واهی کودتا» دانسته، خواهان آزادی خود شدند. (همان: ۱۰-۸) به نظر می‌رسد مساعی برادران رشیدیان جهت استخلاص، حضور در توطئه ۹ اسفند ۱۳۳۱ ش بوده باشد. سرانجام سه روز بعد از واقعه ۹ اسفند ۱۳۳۱ ش فرمان آزادی رشیدیان ها صادر شد. (همان: ۱۳/۱) با آزادی رشیدیان‌ها از زندان دسیسه‌چینی‌های عوامل آنگلو فیل علیه دولت مصدق فزونی یافت. خانه اسدالله رشیدیان به کانون اصلی توطئه گران از جمله زاهدی تبدیل شد. بخشی اعظم فعالیت‌های رشیدیان‌ها علیه مصدق در «کمیته نجات وطن» که بعد از قطع رابطه سیاسی ایران با انگلیس ایجاد شده بود، سامان یافت. (راعی، ۱۳۷۴: ۳۴۴؛ الموتی، ۱۹۹۰: ۴۲۸/۶) فعالیت‌های جسورانه رشیدیان‌ها علیه مصدق، ریشه در تحولات سیاسی در امریکا و انگلیس داشت، توضیح آن‌که با پیروزی جمهوری خواهان و به قدرت رسیدن آیزنهاور در ژانویه ۱۹۵۳ م/ دی ۱۳۳۱ ش برادران دالس، زمام امور وزارت خارجه و سازمان سیا را در دست گرفتند. ایشان نه تنها با طرح انگلیسی کودتا علیه مصدق موافقت کردند؛ و به نگرانی‌های آنتونی ایدن وزیر خارجه انگلیس خاتمه دادند بلکه انگلیسی‌ها را تشویق کردند که عملیات سرنگونی مصدق که به علت ناتوانی در پرداخت مخارج سنگین ماهیانه ۱۰/۰۰۰۰ پوند به برادران رشیدیان، متوقف شده بود را مجدداً آغاز نمایند. آمریکایی‌ها در فروردین ۱۳۳۲ ش رسماً از انگلیسی‌ها درخواست کردند

که ایشان در عملیات سرنگونی مصدق و انتخاب زاهدی شرکت داشته باشند. انگلیسی‌ها نیز با تأمین مالی برادران رشیدیان، عملیات کودتا علیه مصدق را آغاز کردند (وود هاوس، ۱۳۶۴: ۵۵-۵۳ و ۳۹؛ ایدن، ۱۳۵۷: ۲۸۶؛ علم، ۱۳۷۸: ۴۵۷-۴۵۸) بدین ترتیب خاندان رشیدیان در آغاز سال ۱۳۳۲ ش به‌عنوان مهم‌ترین خاندان مرتبط با سرویس اطلاعاتی انگلیس و آمریکا در سپهر سیاسی ایران مطرح گردیدند.

نقش خاندان رشیدیان در کودتای ۲۸ مرداد

برادران رشیدیان طی تماس محرمانه با کرومیت روزولت در فروردین ۱۳۳۲ ش اوضاع را جهت سرنگونی مصدق «بر وفق مراد» ارزیابی کردند (روزولت، ۱۳۵۹: ۱۴۵) به نظر می‌رسد تحلیل رشیدیان‌ها از مساعد بودن اوضاع سیاسی جهت کودتا، در شروع عملیات علیه مصدق بی‌تأثیر نبوده است رشیدیان‌ها به‌منظور شروع عملیات از طریق یک رادیوی ترانزیستوری با لندن و واشینگتن مرتبط شد، دستوره‌های ایشان را دریافت و اجرا می‌کردند (لپینگ، ۱۳۸۵: ۵۴) مهم‌ترین فعالیت رشیدیان‌ها ابتدا به ایجاد جنگی روانی و تبلیغات خاکستری^۱ انتشار مقالات ضد دولت روزنامه‌ها بدون ذکر نام نویسنده^۲ محدود می‌شد اما شرکت ایشان در ربودن قتل سرتیپ افشار طوس رئیس شهربانی که با همکاری زاهدی و بقایی صورت گرفت. (الموتی، ۱۹۹۰: ۳۰۷/۶؛ بقایی، ۱۳۸۲: ۳۳۳) عملیات رشیدیان‌ها و سایر کودتاچیان علیه مصدق را وارد مرحله جدیدی کرد. بدین ترتیب عملیات چکمه MI6 که در نوامبر ۱۹۵۲ م/ ۱۳۳۱ ش توسط وودهاوس به آمریکایی‌ها ارائه شده بود با اندکی تغییر و بانام آژاکس مورد تأیید سازمان سیا قرار گرفت (وود هاوس، ۱۳۶۴: ۵۲ و ۳۸؛ فوران، ۱۳۸۰: ۴۳۹)

نیروهای تشکیل دهنده این عملیات شامل: سازمان شهری و سران ایلات جنوب بودند. سازمان شهری به رهبری برادران رشیدیان از افسران ارشد ارتش و پلیس وکلای مجالس شورای ملی و سنا، بازرگانان، روزنامه نویسان و سران اراذل و اوباش بود. آنان می‌بایست ابتدا کنترل تهران را به دست گرفته سپس مصدق و وزرای او را دستگیر می‌نمودند. همچنین قرار بود سران ایلات هم در جنوب آبادان و اصفهان را به تصرف خود درمی‌آوردند. (وودهاوس، ۱۳۶۴: ۳۸)

طرح آمریکایی آژاکس در ۱۰ خرداد ۱۳۳۲ ش توسط هندرسن سفیر امریکا در ایران به اطلاع شاه رسید. هندرسن در دیدار با شاه رسماً از شاه خواست که با عزل مصدق از نخست‌وزیری و انتصاب زاهدی بدان مقام، موافقت نماید. شاه نیز به علت ترس و تردید، موافقت خود را به حمایت کامل امریکا و انگلیس از این طرح منوط کرد. (ذوقی، ۱۳۸۰: ۱۷۳) بدین ترتیب کرومیت روزولت در ۲۸ تیر ۱۳۳۲ ش برای طراحی کودتا وارد تهران شد. دیدار مخفیانه روزولت با شاه که توسط رشیدیان‌ها سامان یافته بود، بر تردید شاه پایان نداد (وودهاوس، ۱۳۶۴: ۶۰-۶۲)، از این رو برادران رشیدیان که رابط میان اشرف و کودتاجیان بودند، تدارکات ورود اشرف به ایران را در ۳ مرداد ۱۳۳۲ ش فراهم کردند تا وی ترس و تردید شاه را برطرف و موافقتش را با کودتا به دست آورد. هرچند اشرف با اصرار مصدق و دستور شاه مجبور به خروج از ایران شد، اما گزارش نگران کننده اشرف از قدرت روزافزون مصدق، در جلسه‌ای با حضور هندرسن و آلن دالس در سویس، گام مهمی در تسریع عملیات کودتا برداشت. (فردوست، ۱۳۷۴/۱۷۲؛ فرهمند، ۱۳۸۲: ۱۷۱/۲؛ فوران، ۱۳۸۰: ۴۴۰)

بعد از شکست مأموریت اشرف، سازمان سیا ژنرال شوراتسکف را در ۱۱ مرداد ۱۳۳۲ ش به ایران اعزام کرد. وی تا حدودی توانست موافقت شاه را به دست آورد (اقبال، ۱۳۷۵: ۱۴۵) متعاقب موفقیت نسبی شوارتسکف، روزولت در آخرین دیدار مخفیانه خود با شاه وی را از حمایت امریکا از سلطنتش مطمئن ساخت ازاین‌رو شاه بر ترس و تردید خود فائق شد و با عزل مصدق و انتصاب زاهدی به نخست‌وزیری موافقت کرد. (روزولت، ۱۳۵۹: ۱۸۰) بدین ترتیب عملیات کودتا آغاز شد. در ۱۸ مرداد شاه به‌اتفاق ثریا عازم رامسر شد. سپس در ۲۲ مرداد سرهنگ نصیری فرمانده گارد سلطنتی با دو برگه سفید با نشان دربار که شاه ذیل آن را امضاء کرده بود از رامسر رهسپار تهران شد. در یکی از برگه‌ها، فرمان عزل مصدق و در برگه دیگر فرمان انتصاب زاهدی به نخست‌وزیری نگاشته شد. (اقبال، ۱۳۷۵: ۱۴۸)

عملیات کودتا در شامگاه ۲۴ مرداد آغاز شد. این عملیات به علت لو رفتن مقر اصلی کودتاچیان و پراکنده شدن روزولت، زاهدی و برادران رشیدیان و دستگیری سرهنگ نصیری که برای ابلاغ عزل مصدق به خانه نخست‌وزیر یورش برده بود، شکست خورد. (نجاتی، ۱۳۶۴: ۳۸۲-۳۷۸ و ۳۷۴-۳۷۳) با دستگیری نصیری و شکست کودتا، زاهدی و برادران رشیدیان در ساعت ۴ بامداد ۲۵ مرداد، از منزل مصطفی مقدم واقع در اختیاریه به سفارت امریکا نقل مکان کردند. رشیدیان در سفارت‌خانه امریکا ستاد کودتا را تشکیل دادند. ایشان با تجهیز دسته‌جات مختلف در تهیه و ایجاد هرج و مرج علیه مصدق از طریق، اعزام اراذل و اوباش به طراحی مرحله دوم کودتا مبادرت ورزیدند. (ذبیح، ۱۳۷۰: ۱۷۲-۱۷۱؛ آرامش،

۱۳۷۱: ۱۹۳) در ساعت ۶ بامداد، رادیو تهران، واقعه کودتا را طی خبر کوتاهی پخش کرد. خبر کودتا، مردم را به شدت خشمگین کرد. حوالی ظهر سپس از انتشار خبر فرار شاه و ثریا، اجتماعی بزرگی در میدان بهارستان علیه شاه و کودتاچیان برگزار شد. (نجاتی، ۱۳۶۴: ۳۸۴-۳۸۲)

برادران رشیدیان طی روزهای ۲۵ الی ۲۸ مرداد، به منظور برگزاری تظاهرات علیه مصدق حدود ۷۰۰۰۰۰ لیره میان عوامل اوباش خود تقسیم کردند (الموتی، ۱۹۹۰: ۸۲/۷) از مقر اصلی کودتاچیان در باغ سهیلی مجاور باغ فردوس بود. این باغ در اختیار برادران رشیدیان و مقر روزولت و زاهدی بود. (نک: نجاتی، ۱۳۶۴: ۳۷۳) تقسیم پول از طریق کلانتری‌های حامی کودتا انجام شد. به هر یک از کلانتری‌های تهران، مبلغ ۴۰۰۰۰ تومان داده شد. روسای کلانتری نیز با جمع‌آوری اوباش محلات و پرداخت مبلغ ۱۵ الی ۱۰ تومان میان اوباش، ایشان را تجهیز کردند. سپس به هر یک از رانندگان تاکسی ۴۰ تا ۵۰ تومان پرداخت کردند تا اوباش را به منظور ایجاد هرج و مرج به مناطق مرکزی تهران، اعزام نمایند. (سررشته، ۱۳۶۷: ۱۱۳)

بدین ترتیب برادران رشیدیان، در ۲۸ مرداد، جمعیتی میان پنج الی شش هزار نفر را تجهیز کرده به سوی مراکز دولتی، ساختمان رادیو و خانه مصدق، اعزام کردند. ابتدا ساختمان رادیو به اشغال عوامل برادران رشیدیان درآمد. سپس فرمان عزل مصدق و انتخاب زاهدی به نخست‌وزیری از رادیو قرائت شد. همزمان گروهی از اوباش به خانه مصدق یورش بردند. هنگامی که اوباش سلطنت طلب سرگرم چپاول خانه مصدق بودند، سرلشکر زاهدی از سفارت خانه امریکا به باشگاه افسران رفت و خود را نخست‌وزیر

قانونی نامید. (روزولت، ۱۳۵۹: ۲۰۶-۱۹۲، ووده‌اوس، ۱۳۶۴: ۶۶، کاتم، ۱۳۷۱: ۲۸۸ و ۲۸۵، لینگ، ۱۳۸۵: ۶۲-۶۱)

نقش برادران رشیدیان در کودتای ۲۸ مرداد چنان بارز و برجسته بود که ووده‌اوس مجری عملیات چکمه را به وجد آورد. وی ضمن ابراز خشنودی از سرنگونی مصدق در خصوص نقش رشیدیان‌ها در کودتای ۲۸ مرداد می‌نویسد: «آنان در ۲۸ مرداد به بهترین صورت ممکن، کارشان را انجام دادند». (ووده‌اوس، ۱۳۶۴: ۶۶) شاه نیز که سلطنت مجدد خود را مرهون مساعی مجدانه برادران رشیدیان می‌دید. ایشان را به علت «خدماتی که در قیام ملی ۲۸ مرداد»؟! انجام داده بودند به دریافت نشان رستاخیز درجه یک مفتخر گردانید. (رشیدیان‌ها، ۱۳۹۸: ۴۱۷/۲-۴۱۸)

نتیجه گیری

خاندان ذی‌نفوذ رشیدیان یکی از مهم‌ترین گروه‌های ذی‌نفوذ را بعد از شهریور ۱۳۲۰ ش در ایران ایجاد کردند. نقش این خاندان با استخدام در سفارت‌خانه انگلیس آغاز و با شرکت در کودتای ۱۲۹۹ و معرفی افرادی مانند رضا خان به سفارت انگلیس با همکاری شاپور ریپورتر و همکاری با سیدضیاء، قدرت حبیب‌الله رشیدیان روزبه روز بیشتر شد. با سقوط سلطنت قاجار و به قدرت رسیدن خاندان پهلوی، حبیب‌اله رشیدیان مغضوب و زندانی شد، ولی ارتباط با انگلیس توسط حبیب‌الله تداوم یافت.

سقوط رضاشاه، نقطه عطفی در حیات سیاسی، اقتصادی خاندان تاجر مسلک آنگلو فیل رشیدیان بود. ایشان در طی سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ ش به‌عنوان مجریان علنی سیاست انگلیس در ایران معرفی شدند. مؤلفه اصلی اندیشه سیاسی رشیدیان‌ها همانا حفظ منافع انگلستان در ایران بود. با به

قدرت رسیدن قوام تعقیب رشیدیان، به عنوان عوامل انگلیس آغاز شد، حبیب‌الله دستگیر و پسرانش تحت تعقیب قرار گرفتند. رشیدیان‌ها در سال ۱۳۲۸ ش متوجه خطر روزافزون نفوذ امریکا در ایران شدند اما همچنان تحت فرمان انگلیس بودند؛ کما اینکه با شروع جنبش ملی شدن صنعت نفت، رشیدیان‌ها بنا بر منویات بریتانیای کبیر، به همکاری با سازمان سیا پرداختند. این خاندان در کنار سازمان سیا و سازمان جاسوسی انگلیس و عواملی مانند اشرف پهلوی و ارتشبد زاهدی از عوامل اصلی کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و سقوط دولت ملی مصدق بودند. با کودتا و سقوط مصدق منافع بریتانیای کبیر در زمینه نفت تأمین شد و سلطنت پهلوی به مدت یک ربع قرن دیگر بر ایران تداوم یافت.

منابع

آرامش، احمد (۱۳۷۱). *پیکار من با اهریمن*، به کوشش خسرو آرامش، تهران: نشر فردوس و مجید.

آقا بخشی، علی و افشاری راد، مینو (۱۳۷۹). *فرهنگ علوم سیاسی*، تهران: چاپار.

اقبال، اسماعیل (۱۳۷۵). *نقش انگلیس در کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲*، تهران: اطلاعات.

الموتی، مصطفی (۱۹۹۰). *ایران در عصر پهلوی*، ج ۱ و ۴ و ۶ و ۷، لندن: پکا.

ایدن، آنتونی (۱۳۷۵). *خاطرات آنتونی ایدن*، ترجمه کاوه دهگان، بی‌جا: فرزانه.

بقایی، مظفر (۱۳۸۲). **خاطرات مظفر بقایی**، مصاحبه‌کننده حبیب لاجوردی، تهران: علم.

تربتی سنجابی، محمود (۱۳۷۵). **قربانیان باور و احزاب سیاسی در ایران**، تهران: آسیا.

تفرشی، مجید و طاهر احمدی، محمود (۱۳۷۱). **گزارش‌های محرمانه شهربانی (۱۳۲۸-۱۳۲۷)**، تهران: سازمان اسناد ملی.

خامه‌ای، انور (بی‌تا). **پنجاه و سه نفر**، تهران: هفته.

ذبیح، سپهر (۱۳۷۰). **ایران در دوره مصدق**، ترجمه محمد رفیعی مهدآبادی، تهران: عطایی.

ذوقی، ایرج (۱۳۶۸). **ایران و قدرت‌های بزرگ در جنگ دوم**، تهران: پاژنگ.

_____ (۱۳۸۰). **رفت سیاسی آمریکا، در قبال نهضت ملی شدن صنعت نفت**، تهران: وزارت خارجه.

رابرتسون، دیوید (۱۳۷۵). **فرهنگ سیاسی معاصر**، ترجمه عزیز کیاوند، تهران: البرز.

راعی، سجاد (۱۳۷۴). **عملیات آژاکس، بررسی اسناد CIA درباره کودتای ۲۸ مرداد**، ترجمه ابوالقاسم راه چمنی، تهران: موسسه فرهنگی

مطالعات و تحقیقات معاصر ایران.

رشیدیان‌ها (۱۳۸۹). (رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک)، ج ۱ و ۳، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.

روزولت، کرومیت (۱۳۵۹). کودتا در کودتا، ترجمه علی اسلامی، تهران: جاوا.

سررشته، حسنقلی (۱۳۶۷). خاطرات من (یادداشت‌های دوره ۱۳۳۴-۱۳۱۰)، تهران: مؤلف.

طاهراحمدی، محمود (۱۳۷۹). اسنادی از اتحادیه‌های کارگری (۱۳۳۲) ° (۱۳۲۱)، تهران: سازمان اسناد ملی.

طیرانی، بهروز (۱۳۷۶). اسناد احزاب سیاسی ایران، تهران، سازمان اسناد ملی.

عاقلی، باقر (۱۳۸۰). شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران، ج ۲، تهران: گفتار علم.

علم، مصطفی (۱۳۷۷). نفت، قدرت و اصول، ترجمه غلامحسین صالحیار، تهران: چاپخش

فراهانی، حسن (۱۳۸۵). روزشمار تاریخ معاصر ایران، ج ۱، تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

فردوست، حسین (۱۳۷۴). ظهور و سقوط سلطنت پهلوی، ج ۱، تهران: اطلاعات.

_____ (۱۳۷۰). ظهور و سقوط سلطنت پهلوی، ج ۲، تهران: اطلاعات.

فرمانفرماتیان، منوچهر (۱۳۷۸). از تهران تا کاراکاس، ج ۲، تهران: نشر تاریخ ایران.

فرهمند، جلال. حریری مختار (۱۳۸۲). پهلوی‌ها به روایت اسناد، ج ۲، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

- فوران، جان (۱۳۸۰). *مقاومت شکننده*، ترجمه احمد تدین، تهران، رسا.
- کاتم، ریچارد (۱۳۷۲). *ناسیونالیسم در ایران*، ترجمه احمد تدین: کویر.
- کیانوری، نورالدین (۱۳۷۲). *خاطرات نورالدین کیانوری*، تهران: اطلاعات.
- گازیورسکی، مارک (۱۳۷۲). *سیاست خارجی امریکا و شاه*، ترجمه جمشید زنگنه، تهران: رسا.
- _____ (۱۳۶۸). *کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲*، ترجمه غلامرضا نجاتی، تهران: سهامی انتشار.
- لپینک، بریان (۱۳۶۵). *سقوط امپراتوری انگلیس و دولت مصدق*، تهران: کتاب سرا.
- لنچافسکی، ژرژ (۱۳۵۲). *سی سال رقابت غرب و شوروی در ایران*، ترجمه حورا یاور، تهران: ابن سینا.
- مصدق، غلامحسین (۱۳۶۹). *در کنار پدرم، ویرایش و تنظیم غلامرضا نجاتی*، تهران: رسا.
- مکی، حسین (۱۳۷۸). *کودتای ۲۸ مرداد و رویدادهای متعاقب آن*، تهران: علمی.
- نجاتی، غلامرضا (۱۳۶۴). *جنبش ملی شدن صنعت نفت و کودتای ۲۸ مرداد*، تهران: سهامی انتشار.
- نجمی، ناصر (۱۳۷۷). *دکتر مصدق بر مسند حکومت*، تهران: پیکان.
- نظری، منوچهر (۱۳۸۸). *رجال پارلمانی ایران*، تهران: فرهنگ معاصر.
- نورالدین کیا، فضل اله (۱۳۷۷). *خاطرات خدمت در فلسطین* (۱۳۲۵) °
تهران: نشر آبی. (۱۳۲۰)

وودهاوس، سی. ام (۱۳۶۴). **عملیات چکمه**، ترجمه فرحناز تکوری،
تهران: نشر نو.

همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۲). **مصدق و مبارزه برای قدرت در**
ایران، ترجمه فرزانه طاهری، تهران: نشر مرکز.

